Projekt konserwatorski wraz z programem planowanych prac konserwatorskich oraz wyceną w celachwięziennych w Mauzoleum Walki i Męczeństwa w Warszawie
Al. Jana Chrystiana Szucha 25, 00-580 Warszawa

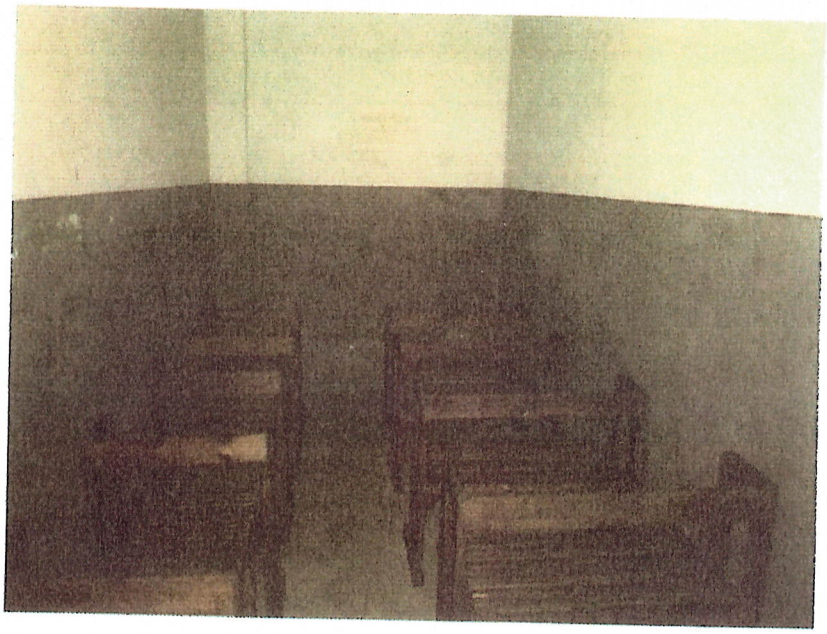

Mgr sztuki Maria Bator- Krupecka
Ul Melchiora Wańkowicza 1/105
02-796 Warszawa
Nr uprawnień konserwatorskich: 8118

Warszawa, 10 08.2021 r.

WOJEWÓDZKI URZĄD OCHRONY ZABYTKÓW W WARSZAWIE
WPŁYNĘŁO
2021 -09- 22
L. dz. 2 egz. mój
L. zał.
podpis

Maria Bator- Krupecka

Spis treści

Zawartość

Dane o obiekcie 3
Historia 5
Główne zagadnienia konserwatorskie: 9
Ogólne założenia prac konserwatorskich 10
Proponowany program prac: 13
Wycena prac 14

Dane o obiekcie

Rodzaj:

cele więzienne w Mauzoleum Walki i Męczeństwa w Warszawie,

4 cele „tramwaje", 10 cel izolatek

Technologia:

tynk cementowo-wapienny (?), pobiały, wymalowania olejne i klejowe.

Inskrypcje wykonane ołówkiem, drapane w tynku i malaturach.

Datowanie:

- powstanie budynku 1927-1930 r. (arch. Zdzisław Mączeński)
- przebudowa wnętrz na pomieszczenia cel więziennych Tajnej Policji Państwowej III Rzeszy (Gestapo) 1939/1940 r.
- inskrypcje do września 1944 r.

Rodzaj: tynki z inskrypcjami w pomieszczeniach cel więziennych.

Lokalizacja: Mauzoleum Walki i Męczeństwa w Warszawie,
w gmachu Ministerstwa Edukacji Narodowej,
dawnego Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego,
Śródmieście,al. J. Ch. Szucha 25,
00-580 Warszawa
nr. rej. zab.: 816, wpis dnia 1973-04-18. Zarządzenie włączające 2012-07-24.

Wymiary: 4 cele „tramwaje" (oznaczenia kolejno I, II, III, IV):
cztery „ślepe" pomieszczenia na planie prostokąta z wejściami usytuowany osiowo na krótszym boku zamykanym kratą.

Wymiary wszystkich cel zbliżone:

205 cm szer. x cm 549 dł. x 305 cm wys. Różnice w planie wynikają z usytuowania występów na ścianach szczytowych pomieszczeń (narożniki z uskokiem 23 cm x 16 cm) i wejść do pomieszczeń. Lamperie do wysokości 158 cm od posadzki.

Cele „izolatki" (oznaczenia kolejno I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X)

10 pomieszczeń na planie prostokąta, z otworami okiennymi (uśredniony wymiar glifów 78 cm szer. x 50 cm wys. x 30 cm gł.) umieszczonymi w górnych częściach ścian szczytowych. Wejścia na przeciwległej ścianie, zamykane drzwiami (uśredniony wymiar skrzydeł 80 cm szer. x 192 ccm wys.). Uśrednione wymiary pomieszczeń:167 cm szer. x 368 cm dł. x 310 cm wys.
Drewniane parapety o szerokość pomieszczenia, 32 cm głębokości. W każdym pomieszczeniu metalowa oprawa maskująca kaloryferów

(Na chwilę obecną cele „izolatki" nr III i IV niedostępne do dokładnej analizy, stanowią zaplecze infrastruktury Mauzoleum Walki i Męczeństwa w Warszawie.)

Łącznie powierzchnia dla czterech cel „tramwajów":

- ścian: 187 m^2
- sufitów: 44 m^2
- drewnianych parkietów: 44 m^2
- u wejścia do celi 1 i 2 trzy płyty kamienne o powierzchni: 30 x 158 x 2 cm każda.

Łączna powierzchnia dla 10 cel „izolatek"

- powierzchnia ścian: 331,7 m^2
- powierzchnia sufitów: 61,5 m^2
- powierzchnia posadzek: 61,5 m^2

Wcześniejsze konserwacje: 1. 1966 r. (?)
2. 1988 r.
2. VIII-X.2005 (wybrane wnętrza).

Wcześniejsze dokumentacje: tak

Historia

1925 r.

W pracowni profesora architektury, a zarazem naczelnika Wydziału Budownictwa Szkolnego w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Zdzisława Mączeńskiego powstają szkicowe projekty gmachu, siedziby dzisiejszego Ministerstwa Edukacji Narodowej.

1927-1930 r.

Trwa budowa głównego budynku Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Jest to pierwsza nowo budowana siedziba ministerialna w II Rzeczypospolitej, przeznaczona dla resortu obejmującego swym działaniem najszerszy zakres kultury polskiej, wyznania, nauki i wychowania. Architektura powstałego w niespełna trzy lata gmachu odznacza się wysokim materialnym standardem i surową klasyczną formułą, zaliczaną do tzw. klasycyzmu redukcyjnego. W roku 1928 konkurs na zaprojektowanie wnętrza gmachu wygrywa praca Wojciecha Jastrzębowskiego, profesora warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych, a także dyrektora Departamentu Sztuki w ministerstwie. Najlepsi młodzi artyści pod kierunkiem mistrza tworzą piękne i niepowtarzalne przestrzenie w stylu Art Dèco. 19 grudnia 1930 rokukardynał Aleksander Kakowski w obecności premiera Walerego Sławka oraz ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Sławomira Czerwińskiego dokonuje uroczystego poświęcenia budynku.

1930-1939 r.

Funkcja gmachu i rozmieszczenie biur w budynku nie zmienia się w zasadzie do czasów II wojny światowej. Parter zajmują: Departament Wyznań, Wydział Budżetowo-Rachunkowy, Kancelaria Główna oraz część Wydziału Organizacyjno-Programowego Departamentu Szkolnictwa Ogólnokształcącego. Na pierwszym piętrze umiejscowiono gabinety ministra, podsekretarza stanu, ich sekretariaty i salę posiedzeń, a także wydziały: Prezydialny, Budownictwa Szkolnego, Wychowania Fizycznego i Higieny Szkolnej, Prawny i Sprawozdawczy Departamentu Ogólnego oraz biuro przepisywania pism. Na drugim piętrze znalazł się cały Departament Szkolnictwa Ogólnokształcącego. Trzecie piętro zajęły: Departament Szkolnictwa Zawodowego, Departament

Nauki i Szkół Wyższych, Departament Sztuki oraz biblioteka ministerstwa z czytelnią pedagogiczną. W suterenach rozmieszczono Pracownię Oświaty Pozaszkolnej, magazyn materiałów pisarskich, składnicę akt, magazyn Wydziału Sprawozdawczego, stołówkę dla pracowników oraz kotłownię i skład opału.

1939 - 1944 r.

1 października 1939 roku o godzinie 6.30 rano IV Grupa Operacyjna Policji Bezpieczeństwa, działająca na tyłach niemieckiej 3 i 8 Armii zajmuje gmach ministerstwa. W końcu października grupa ta zostaje przekształcona w Urząd Komendanta Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa Dystryktu Warszawskiego, zwany potocznie gestapo. Przystosowując gmach do swoich potrzeb funkcjonariusze niemieckiej policjiopróżniają szafy i biurka z akt, wyrzucając je na korytarze, strych i podwórza. Na przełomie 1939 i 1940 wraz z częścią akt ministerialnych wywożą także księgozbiór biblioteki. Po ulokowaniu się w budynku, Niemcy dokonują zmian w części parterowej i przyziemiu, zamieniając je na więzienie - „Hausgefängnis".
Aleja Szucha zostaje przemianowana na *Strasse der Polizei,* a okoliczne budynki zajęte przez policję i SS z przeznaczeniem na biura i mieszkania dla funkcjonariuszy niemieckich. Wydziały Urzędu Komendanta Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa zajmują cały gmach.

W urzędzie zatrudnionych zostaje około 300 funkcjonariuszy. Dziennie przesłuchują nawet do 100 osób przywożonych z Pawiaka lub aresztowanych przez gestapo w czasie akcji przeciwko polskiemu podziemiu czy w ulicznych łapankach. W areszcie "na Szucha" w przyziemiu więźniowie czekają na swoją kolej w czterech celach zbiorowych, pozbawionych okien, zwanych „tramwajami" (nazwa powstała od krzeseł, ustawionych dwoma rzędami wzdłuż ścian - tak jak w tramwaju), oraz w dziesięciu celach pojedynczych - izolatkach. Stąd prowadzi się ich na przesłuchania do poszczególnych referatów. Śledztwo, w które wpisuje się wymyślne tortury odbywa się w gabinetach gestapo na górnych piętrach gmachu lub w kancelarii dyżurującego gestapowca obok cel w podziemiach budynku. O bezmiarze zadawanych cierpień podczas "badań" w katowni "na Szucha" świadczą licznie zachowane na ścianach i podłogach cel napisy - teksty modlitw, rozważań o śmierci, myśli o Polsce, próśb o zawiadomienie rodziny, będące świadectwem męstwa i patriotyzmuprzetrzymywanych tu Polaków, z których wielu zamęczono w czasie przesłuchań.

W 1943 roku budynek i otaczające go ulice zostają umocnione. Na dziedzińcu wejściowym powstają ceglane murki zasłaniające okna. W czasie Powstania Warszawskiego budynek na Szucha pełni rolę punktu rozdzielczego dla ludności z południowych, zajętych przez Niemców, dzielnic Warszawy. Przywożonych tu ludzi stłacza się w celach, przyległych korytarzach, na podwórzach. Spośród nich kilka tysięcy zostaje zamordowanych w ruinach gmachu Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych (obecny budynek Kancelarii Premiera), na okolicznych skwerach i podwórkach.

Z początkiem września 1944 roku znaczna część funkcjonariuszy Urzędu Komendanta Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa, na czele z komendantem, ewakuuje się do Sochaczewa. Opuszczając w ostatnich dniach Powstania gmach Niemcy niszczą swoje archiwa, paląc je w jednymz pomieszczeń.

Zniszczenia wojenne szczęśliwie omijają bryłę gmachu ministerstwa.

1945 r.

Po wojennej tragedii personel Ministerstwa Oświaty wraca do swej siedziby na al. Szucha 25. Część budynku przydziela się Biuru Kontroli przy Prezydium Krajowej Rady Narodowej. W wyniku potrzeby zwiększenia liczby pomieszczeń, w 1947 roku przebudowuje się na biura część magazynów, poczekalnie na drugim i trzecim piętrze oraz tylny korytarz parterowy. Osobne prace zabezpieczające prowadzi się także w tej części gmachu, w której znajdowały się cele męczeństwa i śmierci. 25 lipca 1946 roku Rada Ministrów podejmuje uchwałę o zachowaniu miejsca martyrologii polskiej przy alei Szucha. Pomieszczenia więzienne przejmuje Wydział Muzeów i Pomników Martyrologii Polskiej w Ministerstwie Kultury i Sztuki, który udostępnia je zwiedzającym 1 września 1947 roku. Od 1949 trwają prace nad zabezpieczaniem, rekonstrukcją i aranżacją pomieszczeń. 18 kwietnia 1952 roku następuje oficjalne otwarcie Mauzoleum Walki i Męczeństwa 1945 - miejsca pamięci narodowej o tysiącach przetrzymywanych, torturowanych i zakatowanych w obronie Ojczyzny Polakach.

Najcenniejszą częścią ekspozycji są zachowane w prawie nienaruszonym stanie korytarze, cztery cele zbiorowe zwane tramwajami, dziesięć cel izolatek i pokój dyżurnego gestapowca, w którym odbywały się przesłuchania.

1973

Gmach ministerstwa przy al. Szucha 25 zostaje wpisany do rejestru zabytków. Od tego czasu w budynku nie dokonuje siężadnych zasadniczych zmian, prócz okresowych remontów i aranżacji wyposażenia związanych z łączeniem lub rozdzielaniem resortów.

Obecnie

Reprezentacyjny gmach przy alei J.Ch.Szucha 25 nie zmienia swej funkcji i nadal pozostaje siedzibą resortu edukacji narodowej. Podkreślanie jego unikatowości artystycznej przejawia się w dążeniu do zachowania oryginalnego wystroju i wyposażenia. Prowadzone są prace rekonstrukcyjne, przywracające wyjątkowość jednego z najbardziej „warszawskich" budynków w stolicy, nie tylko przez swoją tragiczną okupacyjną historię, ale także poprzez fakt, iż jego powstanie było wynikiem pracy ludzi i firm, nierozerwalnie związanych swymi losami z Warszawą"[1].

[1] cyt. za https://www.gov.pl/web/edukacja/historia-gmachu-przy-al-jchszucha-25 (dzień dostępu 11.11.2020 r.)

Główne zagadnienia konserwatorskie:

- brak odpowiedniej ochrony przeciwwilgotnościowej
- niszczące działania soliwszczególności w celach „tramwajach",
- nieodpowiednia wymiana powietrza w pomieszczeniach, szczególnie w celach „tramwajach",
- w „izolatkach" przemarzanie w glifach okiennych, oraz nieszczelności stolarki okiennej,
- osłabiona adhezja tynków około 15% powierzchni uśrednione dla wszystkich cel,
- złuszczenia warstw malarskich i pobiał około 20% powierzchni uśrednione dla cel „tramwajów",
- lokalnie zacieki z dawnych spoiwiniekcyjnych zastosowanych w trakcie poprzednich zabiegów konserwatorskich,
- tła inskrypcji na pobiałach ciemniejsze w stosunku do teł gładkich (wynikające z utrwalania inskrypcji i intensywniejszego czyszczenia gładkich teł),
- zmiany barwne retuszy i szeroko wykonane uzupełnienia warstwmalarskich,
- warto rozważyć wykonanie szczegółowej inwentaryzacji fotograficznej i opisowej wszystkich inskrypcji.

Obszar prac konserwatorskich:

Proponowany program prac obejmuje działania konserwatorskie i restauratorskie w obrębie wszystkich przegród w czterech pomieszczeniach celi „tramwajów" o wymiarach 205 cm szer. x cm 549 dł. x 305 cm wys. oraz ściany i sufity dziesięciu celi „izolatek" oznaczonych kolejno numerami I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X wraz ze znajdującymi się w nich inskrypcjami. Zakresem obejmuje tynki wraz z warstwami malarskimi, inskrypcjami i napisami, oraz płyciny kamienne. W ramach działań przewiduje się również czynności przy drewnianych parkietach mające na celu ich stabilizację techniczną bez demontażu. Pomieszczenia stanowią stałą ekspozycję Mauzoleum Walki i Męczeństwa w Warszawie, znajdującego się w gmachu Ministerstwa Edukacji Narodowej, tj. dawnego gmachu Ministerstwa Wyznań Re ligijnych i Oświecenia Publicznego , przyal. J. Ch. Szucha 25,00-580 Warszawa, wpisanego do rej. zab.: nr816, wpis z dnia 1973- 04-18.

Założenia i program prac konserwatorskich

Prace konserwatorskie powinny zostać wykonane „zachowawczo", tj. powinny zostać przeprowadzone w zakresie niezbędnych działań technicznych pozwalających utrzymać historyczną tkankę obiektu z zachowaniem inskrypcji, śladów zmian historycznych i patyny. Wyklucza się szerokie działania restauratorskie mające na celu „estetyzację" wizualnej strony obiektu (naprawa rys, próby oczyszczania „do pierwotnego koloru", etc.). Działania powinny mieć na celu ustabilizowanie stanu technicznego tynków, warstw barwnych/pobiał i przede wszystkim inskrypcji, jak również spowolnienie procesów niszczących.

Istotnym w tym kontekście jest poprawa zabezpieczeń przeciw wilgotnościowych. Infiltracja wody przy ławach fundamentowych doprowadziła do utraty spoistości i adhezji tynku. Jednocześnie sole rozpuszczone w wodzie krystalizując spowodowały rozsadzanie i łuszczenie znacznych partii tynków i warstw barwnych wrazz inskrypcjami. Degradacja tynków i niszczące działania krystalizujących soli są szczególnie widoczne w przyziemiu ścianach wszystkich czterech cel „tramwajów". Sytuacja jest katastrofalna dla ścian szczytowych celi nr I i II, gdzie zachowane jest obecnie nie więcej niż 50% historycznych warstw wierzchnich. Degradacja tynków w wyżej wymienionych obszarach postępuje. Istotnym na dzień dzisiejszy pozostaje wykonanie w trakcie prac konserwatorskich izolacji od wewnątrz pomieszczeń na ścianach szczytowych z zastosowaniem iniekcji krystalicznej grawitacyjnej lub niskociśnieniowej na głębokość przynajmniej ½ muru z zastosowaniem preparatów silanowych lub siloksanowych typu np. Hydrostop Iniekcyjny 721, lub Kiesol C prod. Remmers. Zabieg powinien zostać przeprowadzony z wykorzystaniem ubytków w oryginalnych warstwach tynków i barwnych. W celu wykonania izolacji za płytami kamiennymi przy wejściu do celi I i II proponuje się ich demontaż, konserwację i ponowny montaż, jednocześnie połączone z wykonaniem iniekcji krystalicznych. W wypadku płyt względnie możliwe pozostaje wykonanie zabiegu przez iniekcję od dostępnej strony muru. Stan ścian szczytowych w pozostałych dziesięciu celach „izolatkach" jest dobry i nie wymaga niezwłocznego wykonania izolacji przeciw wilgotnościowych/przeciw wodnych.

Z działań prewencyjnych zasadne jest wykonanie właściwej i dyskretnej wentylacji, pozwalającej na wymianę powietrza we wszystkich celach. Nadmierne osuszanie pomieszczeń przed wykonaniem konserwatorskich izolacji przeciw wilgotnościowych, może doprowadzić do pogłębienia się problemów z podsiąkaniem wody i niszczącym działaniem soli tj. rozsadzaniem/łuszczeniem wierzchnich warstw wyrównawczych (tynków, pobiał).

Odnotowano drobne, choć bardzo liczne spęcherzenia tynków. Rozległe obszary widoczne są głównie na ścianach szczytowych pomieszczeń „tramwajów", ale lokalnie występują na wszystkich ścianach pomieszczeń objętych programem. Do konsolidacji między warstwowej proponuje się zastosowanie hydraulicznych spoiw mineralnych (typu Mortel PLM), do prekonsolidacji strukturalnej tynków (lokalnie ściany szczytowe „tramwajów") iniekcje ze spoiw mineralnych (typu. nanowapno, estry kwasu krzemowego). Ze względu na zastosowanie spoiw syntetycznych (POW, akrylowych i PAW) podczas poprzednich konserwacji, zarówno do iniekcji jak i utrwalania warstw wierzchnich, w/w spoiwa mogą okazać się niekompatybilne w pełnym zakresie w przypadku pozostałych ścian. Konieczne jest uprzednie wykonanie prób, ocena ryzyka i skuteczności działań. Ryzykowne i wykluczone jest powierzchniowe wprowadzanie spoiw typu KSE, w szczególności, że inskrypcje były dotychczas utrwalane z zastosowaniem spoiw syntetycznych, co momentami widoczne jest w postaci wybłyszczeń i zmian barwnych wokół inskrypcji wykonanych ołówkiem. Należy wziąć pod uwagę możliwość zastosowania do iniekcji dyspersji wodnych kopolimerów akrylowych. Zabiegi konsolidacji należy ograniczyć do niezbędnych czynności.

Warstwy pobiał wykazują dobrą adhezję do podłoża. Najsilniejsze złuszczenia pojawiają się w obrębie wykonanej przypuszczalnie spoiwem klejowej(?) lamperii cel „tramwajów". Podklejenie płytkich łusek proponuje się przeprowadzić z zastosowaniem dyspersji kopolimerów akrylowych po przeprowadzeniu odpowiednich prób. Wskazane jest przeprowadzenie prób z zastosowaniem niskich stężeń spoiw typu Acrylcleber prod. Lasceaux, z położeniem łusek na ciepło.

Warstwa wierzchnia została wielokrotnie utrwalona. Nie pudruje się. Widoczne są lokalne wybłyszczenia ze spoiw użytych podczas iniekcji i utrwalania. Należy podjąć próby matowienia wybłyszczeń z zastosowaniem rozpuszczalników organicznych. Niestabilne lub szeroko założone

łaty wapienno-cementowe należy wymienić na wapienno-piaskowe (cele „izolatki"). Wykonać korektę opasek. Konserwatorskie uzupełnienia tynków podbarwić tonem lokalnym naśladowczo.

Działania restauratorskie powinny być dopuszczalne w minimalnym zakresie, tylko w celu uczytelnienia inskrypcji, np. poprzez zakładanie pobiał lub scalenia kolorystyczne ubytków kolorem neutralnym. Warto rozważyć stosowanie barw jaśniejszych od oryginału. Zakres działań retuszerskich powinien być nieznaczny, ustalany na bieżąco zależnie od zastanej sytuacji. Istotne w kontekście działań restauratorskich pozostaje uporządkowanie retuszy wykonanych podczas poprzednich prac, które obecnie nie zawsze pozostają w dobrej kondycji technicznej i wizualnej. Retusze w celach „tramwajach" należy wymienić, uporządkować. Część inskrypcji na pobiałach odcina się od tła za sprawą utrwalenia lub czyszczenia pobiał wokół. Należy rozważyć sposób osadzenia ich w tle. Sufity należy zaaranżować kolorystycznie ponownie.

Oprócz dokumentacji konserwatorskiej fotograficznej i opisowej zaleca się wykonanie katalogu, obejmującego opis i dokładne zdjęcia w świetle rozproszonym i stycznym dla każdego napisu i inskrypcji znajdujących się w celach. Dokumentacja konserwatorska powinna zawierać mapy stanu zachowania i sporządzonych zabiegów konserwatorskich.

Proponowany program prac :

1. Sporządzenie dokładnej dokumentacji fotograficznej przy zastosowaniu światła białego rozproszonego i bocznego oraz wybranych fragmentów w luminescencji wzbudzonej promieniowaniem UVi wykorzystaniem promieniowania IR.
2. Sporządzenie dokumentacji opisowej.
3. Sporządzenie dokumentacji rysunkowej (stanu zachowania i przeprowadzonych zabiegów).
4. Mechaniczne oczyszczenie tynków z naleciałości i nawarstwień.
5. Usunięcie wykwitów solnych.
6. Próby matowienia i niwelowania wybłyszczeń powstałych z zastosowania spoiw iniekcyjnych w trakcie poprzednich prac.
7. Utrwalenie pudrujących się warstw malarskich.
8. Wykonanie konsolidacji i iniekcji podtynkowych odpowiednio dopasowanymi spoiwami – wstępnie proponuje się zastosowanie spoiw z grupy mineralnych (typu Mortel PLM), w wypadku płytkich rozwarstwień z wykorzystaniem dyspersji kopolimerów akrylowych.
9. Podklejenie odspajających się łusekza pomocą dyspersji spoiw akrylowych typu Acrylcleber.
10. Przeprowadzenie odsalania tynków ścian szczytowych (są pozbawione inskrypcji ołówkiem), metodą migracji do rozszerzonego środowiska.
11. Wykonanie przepony przeciwwilgociowej z zastosowaniem iniekcji krystalicznych (silany, siloksany) na ścianach szczytowych .
12. Demontaż i montaż płyt kamiennych po ich oczyszczeniu i wykonaniu iniekcji krystalicznych w obrębie muru.
13. Zabezpieczenie i wzmocnienie ruchomych elementów drewnianej podłogi.
14. Usunięcie i korekta wadliwych łat, kitów i opasek.
15. Uzupełnienie ubytków tynku – wyprawy hydrauliczne.
16. Założenie pobiał (wybrane obszary).
17. Korekta/wymiana starych retuszy, wykonanie nowych wedle potrzeby.
18. Scalenie kolorystyczne sufitów i ścian.
19. Sporządzenie szczegółowej inwentaryzacji opisowej i fotograficznej wszystkich inskrypcji (światło boczne i rozproszone)

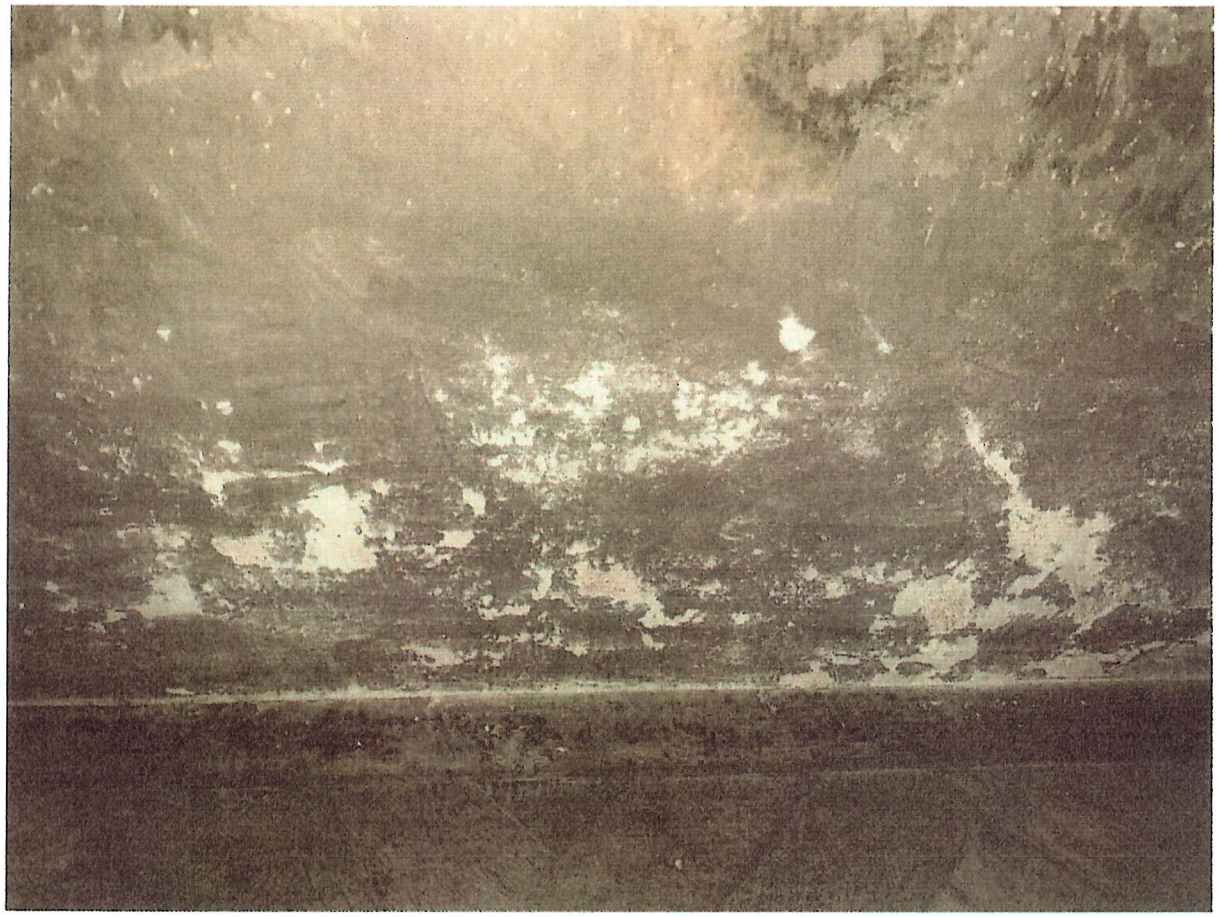

Il. 1 Cela "tramwaj" 1. Niszczące działanie soli. Widoczne uszkodzenia. Ponadto widoczne zmiany w retuszach.

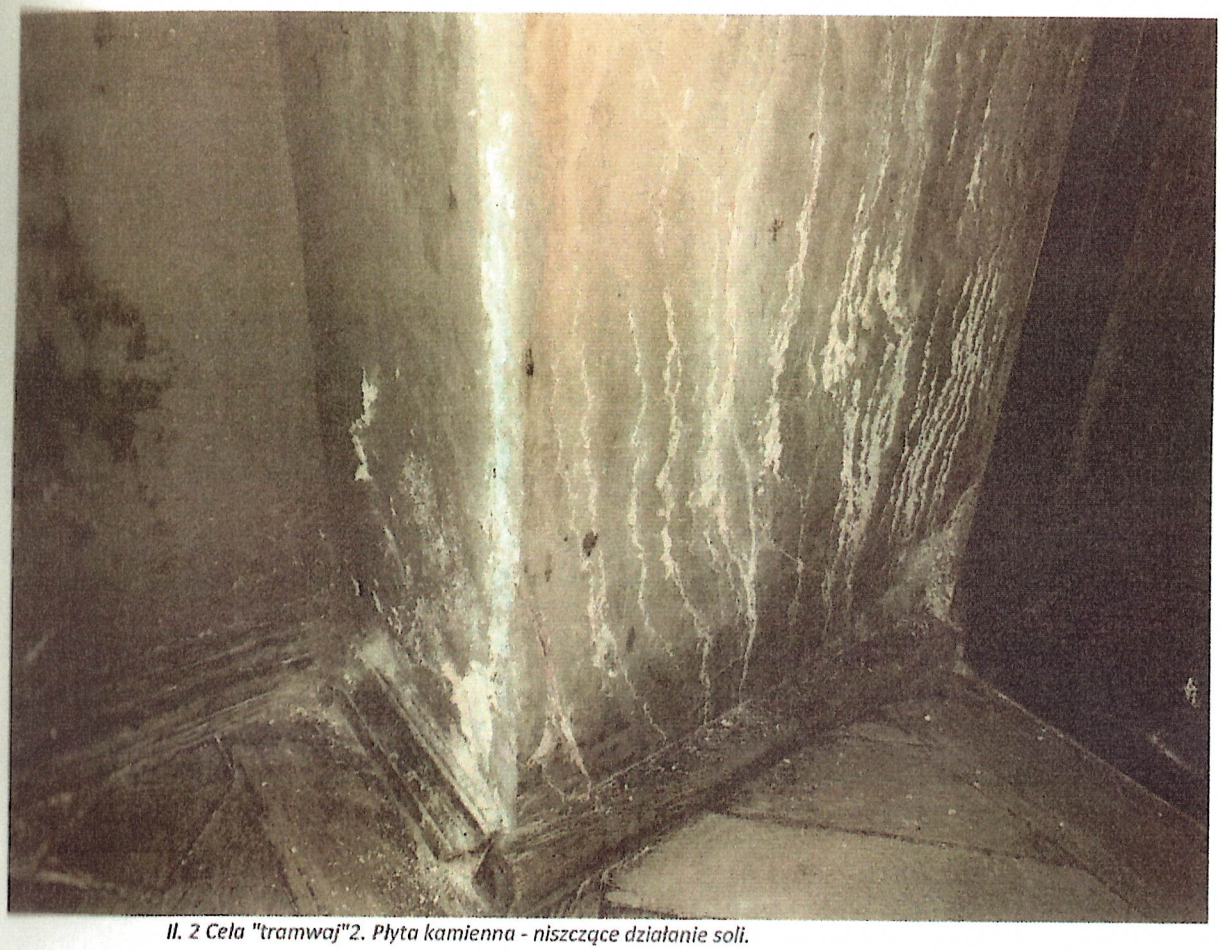

Il. 2 Cela "tramwaj"2. Płyta kamienna - niszczące działanie soli.

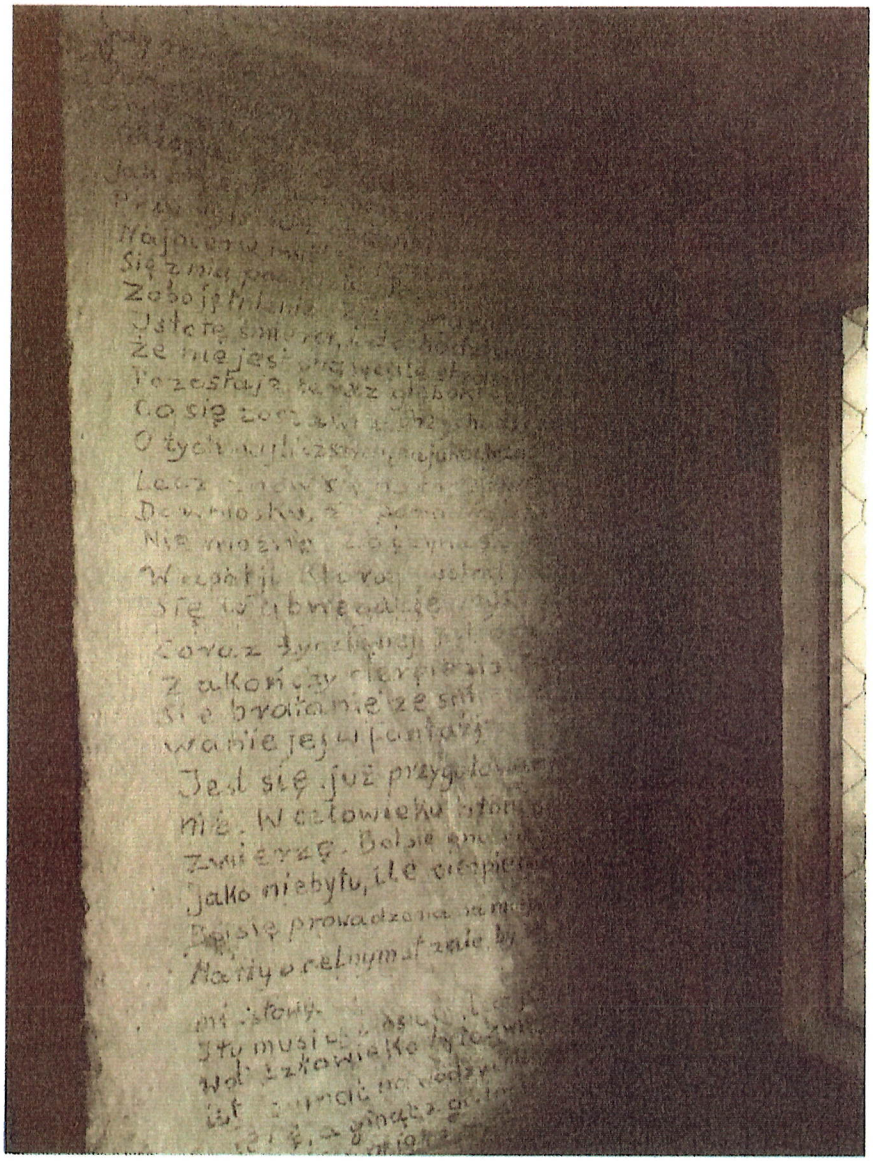

Il. 3 Inskrypcje w glifie okiennym cela "izolatka" 4

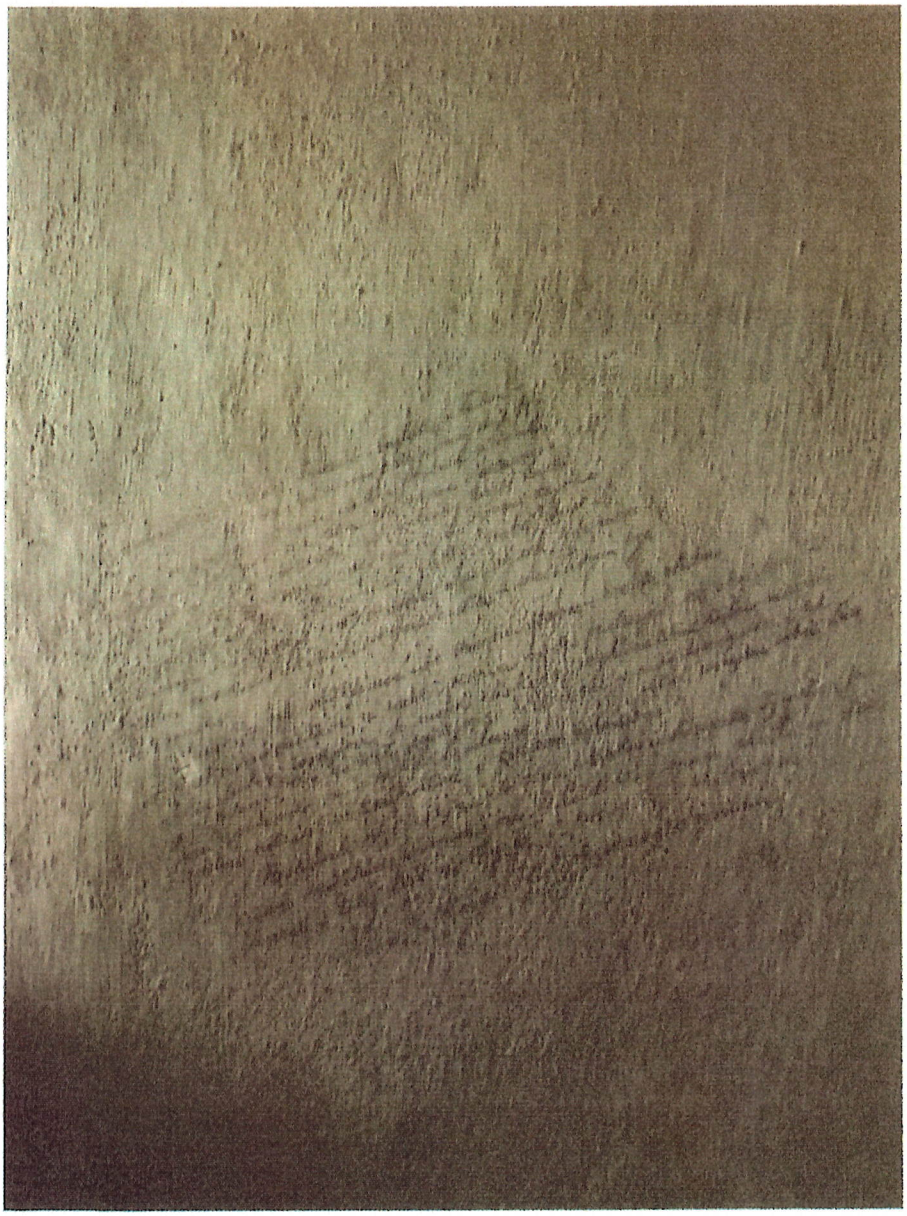

Il. 4 Retusz z poprzednich prac konserwatorskich.